

ZJIŠŤOVÁNÍ NÁRODNOSTI JAKO PROBLÉM STATISTICKÝ A POLITICKÝ: ZKUŠENOSTI ZE SČÍTÁNÍ LIDU ZA PRVNÍ REPUBLIKY

Jaroslav Bubeník - Jiří Křest'an

„Bednář František Blecha v Suchohrdlí byl potrestán vězením v době pěti dnů, poněvadž hrubým způsobem zasáhl do úředního sčítání lidu. Když manželka jeho byla sčítacím komisařem poučována ohledně národnosti, vrazil do světnice a křičel tak, že sčítací komisař musil další řízení přerušiti. Přistoupil ke sčítacímu komisaři a žádal, aby národnost jeho manželky ihned zapsal jako německou. Když sčítací komisař tak neučinil, odběhl a přivedl si za chvíli starostu a celé obecní zastupitelstvo. Lidé na silnici se sbíhali a jen okolnosti, že sčítací komisař byl doprovázen četníkem, lze děkovati, že nebyl ztýrán.“¹⁾

Výňatek z přípisu Předsednictva Moravské zemské správy politické v Brně Ministerstvu vnitra v Praze ze dne 21.3.1922 je drobným kamínkem mozaiky, z níž se skládá obraz mnohdy dramatického průběhu sčítání lidu za první republiky.

Tuny sčítacích operátů,²⁾ vytěžených ze sčítání, jež proběhla v letech 1921 a 1930, nepředstavovaly v žádném případě nezajímavý, mrtvý materiál, který by mohl být po statistickém zpracování předán do archivů a ponechán hlodavé kritice myši. O údaje v arších se vedly vášnivé spory na stránkách tisku i na velkých táborech lidu, v parlamentních lavicích i začouzených vesnických hospůdkách ještě před tím, než byly zapsány. To kvůli nim propukala „vzbouření na vsi“ podobná onomu v Suchohrdlí.³⁾ Lze bez nadsázky říci, že zápisy ve sčítacích arších bezprostředně ovlivňují osudy lidí dodnes. Objekt největšího zájmu představovaly vždy údaje zanesené v rubrice „národnost (mateřská řeč)“.⁴⁾

Předkládaná studie upozorňuje na problém zjišťování národnosti právě s ohledem na zkušenosti ze sčítání lidu, jež proběhla za první republiky. Po přehledu nejdůležitějších právních norem, týkajících se sčítání lidu obecně a určování národnosti zvláště, podáme informaci o archiváliích, uložených k danému tématu ve Státním ústředním archivu v Praze.⁵⁾ Studie dále upozorňuje na polemiku vedenou za první republiky o pojetí národnostní příslušnosti a jejího statistického podchycení. Soustředíme se především na diskusi mezi statistikem Antonínem Boháčem a filozofem Emanuelem Rádlem, jež v dostatečné míře postihuje podstatu sporu. V závěru uvádíme některé údaje o nahlédací agendě zjišťování národnosti formou výpisu ze sčítacích a popisných archů, jež v sou-

časnosti reprezentuje počtem žádostí největší nahlédací agendu ve Státním ústředním archivu v Praze.

* * *

Přípravu a průběh sčítání lidu v Československu upravovaly zákony z let 1920 a 1927 a vládní nařízení z let 1920 a 1930. Zákon č. 256 ze dne 8.4.1920 o sčítání lidu stanovil, že první sčítání proběhne v období mezi 1.11.1920 a 31.3.1921 (§ 1) a další sčítání že budou následovat v pětiletých obdobích (§ 2). Jejich provádění bylo svěřeno do rukou politických úřadů (§ 3). Zákon určoval sankce za uvádění vědomě nesprávných údajů a další úmyslná jednání a opomenutí, jež mohla ohrozit správnost sčítání (§ 4).

Vládní nařízení č. 592 ze dne 30.10.1920, jímž se provádí zákon o sčítání lidu ze dne 8.4.1920, stanovil 15. únor 1921 rozhodným dnem pro první československé sčítání lidu (§ 1). Paragraf 20 vládního nařízení říká: „Údaje o národnosti musí býti zjištěny se zvláštní svědomitostí a přesně podle pravdy. Při vyplňování sčítacích archů jest přednosta domácnosti u osob, které nejsou členy jeho rodiny, povinen zapsati tu národnost, pro kterou se osoby ty samy prohlásí. Má-li sčítací komisař v příčině té pochybnosti, vyslechne tyto osoby, a byla-li národnost nesprávně zapsána, podá trestní oznámení... Ve sčítacích archích smí komisař měniti údaj o národnosti jen tehdy, když jde o zřejmou nesprávnost. V tomto případě provede změnu se souhlasem osoby, o níž jde; ta pak potvrdí souhlas svým podpisem.“ Obdobné pokyny platily pro vyplňování popisných archů. Paragraf podrobně vymezoval postup při pochybách o správnosti zápisu národnosti. Sčítací orgány byly povinny o obsahu archů zachovávat úřední tajemství (§ 23 a 26).

Paradoxní bylo, že ani v zákonu, ani ve vládním nařízení, vztahujících se ke sčítání lidu v roce 1921, nebylo vymezeno chápání pojmu „národnost“. V paragrafu 8 „Návodu, jak vyplniti jednotlivé sloupce archu“, který měla obdržet každá bytová strana, se uvádělo: „Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou. Nepřípustno jest vyznačovati místo národnosti příslušnost k určitému území.“⁽⁶⁾

Prodloužení délky intervalů, v nichž měla být konána sčítání lidu, na deset let⁽⁷⁾ určil zákon č. 47 ze dne 17.3.1927 o sčítání lidu (§ 1). Zároveň stanovil, že druhé československé sčítání lidu proběhne nejpozději do konce roku 1931. Podrobněji též rozvádí postup při porušení zákonných norem, upravujících průběh sčítání lidu (§ 6). Zákon č. 47 z roku 1927 v dalších ustanoveních zachovával základní filozofii obou výše uvedených zákonných norem.

Podle vládního nařízení č. 86 ze dne 26.6.1930 o sčítání lidu v roce 1930 byl stanoven rozhodným dnem pro druhé sčítání 1. prosinec 1930 (§ 1). Paragraf 21 uvádí, že „národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsati jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině, ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou však vždy přiznati národnost židovskou“. Paragrafy 21, 22 a 23 podrobně určují postup ve sporných případech.

* * *

Archiváliemi prvořadého významu jsou spisy o připomínkovém a schvalovacím řízení týkajícím se zákonů a vládních nařízení o sčítání lidu ve fondu Předsednictvo ministerské rady.⁸⁾ Písemnosti k legislativním otázkám sčítání lidu jsou v menší míře zastoupeny jako součást širších celků také ve fondech Ministerstvo vnitra - stará registratura a Státní úřad statistický.⁹⁾ Ve fondu Předsednictvo ministerské rady nalezneme rovněž rezoluce parlamentu o sčítání lidu a s tím související spisy.¹⁰⁾

Rozsáhlý a faktograficky cenný materiál o organizačních přípravách a průběhu sčítání představují písemnosti uložené ve fondech Předsednictvo ministerské rady, Ministerstvo vnitra - stará registratura, Zemský úřad v Praze, Policejní ředitelství v Praze a Státní úřad statistický.¹¹⁾ Jedná se o archiválie důležité nejen pro poznání samotných sčítání, ale i pro činnost různých spolků a politických subjektů. V neposlední řadě mohou být zmíněné písemnosti využity regionálními historiky a zájemci o problematiku národnostních menšin v Československu.

Celkovou charakteristiku výše zmíněného materiálu ztěžuje fakt, že v značně rozsáhlých celcích jsou soustředěny písemnosti tématicky poměrně různorodé. Zájemce zde nalezne vedle dokumentů odrážejících formálně technickou stránku sčítání rovněž archiválie bezprostředně související s problematikou zjišťování národnosti. Jde zejména o otázky spojené s jmenováním sčítacích funkcionářů (komisařů, revizorů, instruktorů) a jejich činností v průběhu sčítání (jedná se například o protesty proti jmenování sčítacích funkcionářů určité národnosti,¹²⁾ proti jejich postupu při sčítání atd.), s používáním popisných archů místo archů sčítacích,¹³⁾ s nepřipustnou agitací před sčítáními a v jejich průběhu, s umělými přesuny obyvatelstva v době sčítání¹⁴⁾ a s pořádáním soukromých sčítání, jež měla zpochybnit výsledky sčítání úředního (taková sčítání pořádali především Němci v národnostně smíšených oblastech).

Písemnosti vypovídají rovněž o pokusech ovlivnit či narušit práci sčítacích orgánů i o sporech vznikajících při zápisu národnosti do archů. Řadu zajímavých skutečností obsahují informace o trestních řízeních vedených pro porušení zákonných ustanovení, regulujících průběh sčítání. Cennou součástí výše

zmiňovaných spisů bývají rezoluce, expertízy, provolání a jinak formulovaná stanoviska různých spolků, politických organizací a jedinců (včetně členů Národního shromáždění).¹⁵⁾

Ve fondech Státního ústředního archivu se nacházejí nejen písemnosti zabývající se problémy spojenými se sčítáními lidu z všeobecného hlediska, ale i archiválie týkající se záležitostí jednotlivců.¹⁶⁾ Škála problémů spojených se sčítáními je v zásadě shodná jako u písemností všeobecného charakteru. Shodný je rovněž fakt, že společný jmenovatel těchto problémů tvoří v naprosté většině citlivá otázka zjišťování národnosti.

Zvláště je nutno upozornit na soudní spisy¹⁷⁾ a nálezy¹⁸⁾ Nejvyššího správního soudu, týkající se trestních řízení vedených v případech porušení zákonných norem, které upravovaly průběh sčítání. Písemnosti neobsahují pouze cenný faktografický materiál. Nejvyšší správní soud byl nejvyšší instancí při řešení soudních sporů a jeho nálezy proto zpětně významnou měrou ovlivňovaly diskusi o legislativních problémech zjišťování národnosti při sčítáních lidu. A je nutno předeslat, že postup Nejvyššího správního soudu nebyl vždy totožný s postupem uplatňovaným správními orgány nižší úrovně, ani s názory statistiků.

Součástí spisů výše uvedených fondů bývají i novinové výstřižky. Nejucelenější sbírku výstřižků o sčítání lidu, jeho přípravě, průběhu, výsledcích a následných událostech, reprezentuje však nesporně příslušná část fondu Ministerstvo zahraničních věcí - výstřižkový archiv I.¹⁹⁾ Z ostatních fondů upozornujeme alespoň na početné výstřižky přiložené ke spisům ve fondu Ministerstvo vnitra - stará registratura. Jejich cena vzrůstá tím, že jsou doprovázeny zprávami o šetřeních ověřujících skutečnosti uvedené v novinových článcích.

* * *

Jestliže při statistickém zjišťování národnosti propukala řada konfliktů, naskytá se otázka, zda zdroj napětí netkvěl v samém postupu zjišťování národnostní příslušnosti. Mužem, který býval nejčastěji spojován s československými sčítáními lidu a jemuž byly nejčastěji a ne vždy právem přičítány i jejich sporné momenty, byl docent Antonín Boháč, jeden z vedoucích představitelů Státního úřadu statistického.

Boháč se nepohyboval pouze v úzkém rámci svého vědního oboru. „Není si snad ani možno představit statistika, který by neměl živého zájmu o naléhavé otázky časové, s nimiž ve svém oboru pracovním přichází ve styk neustále,“²⁰⁾ psal Boháč ve své práci věnované německému profesoru Heinrichu Rauchbergovi. Antonín Boháč se zajímal a aktivně účastnil společenského dění (připomeňme, že byl jedním z iniciátorů spojení českých evangelíků v Českosloven-

ské církvi evangelické a členem její synodní rady), ale sledoval i vývoj ve společenských vědách, takže v něm jeho oponenti nacházeli zdatného protivníka nejen v otázkách úzce odborných.

Vycházejí ze zahraničních zkušeností a doporučení mezinárodních statistických kongresů (šlo zejména o jednání petrohradského kongresu v roce 1872),²¹⁾ přijal Antonín Boháč za svůj názor, že úkolem statistiky je zjišťování objektivně daných a kontrolovatelných jevů. Také sčítání lidu má proto „zjišťovati dané skutečnosti, tj. skutečnosti dané člověku jednak zrozením, jednak celým jeho dosavadním vývojem i společenskými vlivy na něho působícími“.²²⁾ Z těchto premis vycházel i základní Boháčův pohled na problém národní příslušnosti: „Národnost jako příslušnost k národu jest sociální znak a jako takový objektivně zjištitelný i bez účastenství sčítancova.“²³⁾

Antonín Boháč se přikláněl k tomu, aby sčítání lidu zjišťovalo spíše jazykové poměry dotazem na mateřský jazyk, ve sporných případech pak na jazyk, jímž sčítanec nejplynněji mluví.²⁴⁾ Domníval se, že by tak sčítání nejlépe odpovídalo potřebám jazykového zákona (č. 122/1920 Sb. z. a n.)²⁵⁾ a dalším zákoným normám,²⁶⁾ fakticky ztotožňujícím jazykové menšiny s menšinami národnostními. S pochopením reálné situace v odborných a politických kruzích však plně akceptoval²⁷⁾ vymezení národnosti ve sčítáních lidu v letech 1921 a 1930, jež konec konců považovala mateřskou řeč za základní, určující znak národní příslušnosti.

Zásadu zjišťování národnosti na základě objektivně ověřitelného mateřského jazyka sčítanců oceňoval Boháč především jako účinnou ochranu proti nátlaku na lidi sociálně slabé a závislé ze strany jejich zaměstnavatelů, domácích pánů atd.²⁸⁾ Domníval se,²⁹⁾ že zjišťování národnosti pomocí volného přihlášení sčítanců by vedlo k tomu, že by statistikové ze sčítání vytěžili údaje nespolehlivé, závislé na okamžitých náladách lidí³⁰⁾ a síle národní agitace. Poukazoval rovněž na to,³¹⁾ že při sčítáních nelze technicky zajistit naprostou tajnost zápisu národnosti, jaká je například možná při volbách. I z toho důvodu by mohlo vést přijetí principu subjektivní národnosti k uvádění vědomě nesprávných údajů.

Jak jsme již konstatovali, našel Antonín Boháč v polemice o statistickém zjišťování národnosti svého hlavního oponenta v profesoru přírodní filozofie na Univerzitě Karlově v Praze Emanuelu Rádlovi. Tento vědec, který se v počátcích své odborné dráhy věnoval spíše biologii, se zapojil do řady důležitých diskusí své doby (připomeňme alespoň jeho účast ve známém sporu o smysl českých dějin³²⁾) a po první světové válce se dokonce sám stal aktivním politikem: na počátku dvacátých let svedl vítězný zápas s profesorem Zdeňkem Nejedlym o vedení Realistického klubu. Půtka však vyústila v rozpad klubu a stala se tak labutí písní organizovaného hnutí realistů.

Emanuel Rádl věnoval pozornost československým sčítáním lidu v letech 1921 a 1930 v řadě svých novinových článků, v práci „Válka Čechů s Němci“ (1928), kde výsledky prvního sčítání označil přímo za nespolehlivé,³³⁾ a speciálně pak ve studii „Národnost jako vědecký problém“ (1929). Rádl kategoricky odmítl pojetí národnosti jako objektivně dané skutečnosti, kdy národnostní příslušnost je pokládána „za osud člověku uložený, za něco, co lze na člověku vidět, poznat, konstatovat“.³⁴⁾ Takové pojetí dává velkou moc do rukou státní byrokracie, jež se při kontrole „správnosti“ národnostního přihlášení nechová neutrálně.

Národnost chápal Rádl jako projev svobodného ducha. „Národnost ... není znakem člověka, nýbrž je povinností (jež nemá smyslu tam, kde není svobodné volby: blondýnem není nikdo povinen býti). Není pak vrozena člověku, nýbrž stvořena člověkem, není produktem jeho krve, nýbrž výzvou k jeho svědomí, není to dílo věků, je to program pro budoucnost.“³⁵⁾ Národnost není přírodní skutečností danou primárně. Vyrůstá ze sociálních podmínek, jež jsou utvářeny uvědomělými jedinci. Přihlášení k národnosti by mělo být úkonem demokratickým, výrazem uvědomělé sounáležitosti jedince s určitým národem a ochoty podílet se na utváření a naplňování národního programu.

Preference svobodné volby národnosti Emanuele Rádlem, který důsledně nadřazoval samostatnost při individuálním zpracování dějinných zkušeností nad sílu tradice,³⁶⁾ se diametrálně lišila od pojetí Boháčova, který byl pouze v případech přísně odůvodněných a objektivně prokazatelných ochoten uvažovat o dokončeném odnárodnění jedinců.³⁷⁾ Nad možné přenárodnění či dokonce svobodnou volbu národního programu stavěl ovšem zřetelně morální princip věrnosti národu a národním znakům. V této otázce představovaly názory obou mužů zcela nesmiřitelné póly. Jejich argumenty se beznadějně míjely.

Na druhé straně musel Antonín Boháč uznat, že Emanuel Rádl upozornil správně na nedostatky v předpisech, vymezujících pojem národnosti pro potřeby sčítání lidu.³⁸⁾ V přípisu Státního úřadu statistického Předsednictvu minister-ské rady ze dne 7.4.1930, který nese patrné známky Boháčova rukopisu, se dokonce objevilo konstatování: „Referent pro sčítání lidu ve zdejší úřadě doc. dr. Boháč musel v polemice s prof. Rádlem přiznati, že vědecky jest ustanovení o zjišťování národnosti při prvním sčítání lidu neudržitelné.“³⁹⁾ Rádl poukázal na to, že při zjišťování národnostních poměrů se „sčítala národnost (mateřský jazyk) - tj. národnost jako předmět svobodné volby, ale charakterizovaný mateřským jazykem jako objektivně daným znakem“.⁴⁰⁾ Boháč musel uznat, že poněkud zavádějící statistický dotaz po „národnosti (mateřské řeči)“ byl kompromisem, hledajícím vyrovnaní mezi odlišnými stanovisky.⁴¹⁾

Rádl dokumentoval problematičnost právních vymezení národnosti na příkladu Židů, jimž bylo výslovně povoleno přihlásit se k židovské národnosti bez ohledu na jejich mateřskou řeč.⁴²⁾ Sčítací komisaři navíc nebyli často schopni či ochotni přezkoumávat objektivní znaky národnostní příslušnosti,⁴³⁾ takže řadě lidí bylo fakticky dovoleno přihlásit se svobodně k národnosti. Sčítací orgány se stávaly rozhodčí autoritou především v místech národnostních třenic, u lidí neuvědomělých a závislých. Rádl chtěl, aby právo svobodné volby, jež bylo de iure přiznáno Židům a de facto i dalším občanům, bylo rozšířeno na všechny obyvatele. Je příznačné, že Boháč se přikláněl k protichůdnému řešení: také přiznání židovské národnosti by mělo být vázáno na určitý objektivní znak.⁴⁴⁾ V takovém případě ovšem bylo sporné, zda za Židy by se mohli prohlásit vedle lidí hovořících hebrejštinou rovněž osoby, používající tzv. žargon, který byl naopak některými odborníky považován za nářečí němčiny. Antonín Boháč byl však natolik realistou, aby si uvědomoval, že likvidace práva svobodné volby národnosti u Židů by narazila na odpor veřejnosti u nás i v zahraničí.

Je třeba říci, že Rádlova kritika národnostního sčítání měla ve svých důsledcích dalekosáhlý dosah. Československý právní řád stavěl až na některé výjimky, pocházející mnohdy ještě z dob mocnářství, v zásadě na zajištění práv individuálních.⁴⁵⁾ Rádl naproti tomu žádal uznání kolektivní právní subjektivity národnostních skupin. Vytyčil požadavek národnostní autonomie. „Národnost... jest právním subjektem, jenž s jinými právními subjekty vstupuje v smluvní pojem státní, národnost jest v podstatě suverénní a přenáší v podstatě ze svobodné vůle část své svrchovanosti na stát.“⁴⁶⁾ Národnostní skupiny, tvořené svobodně se chovajícími občany, pak představují „stavební jednotky státu“, spojené s ostatními společnou odpovědností za společné dílo - stát.

Rádlovy úvahy ústily ve výzvu k vzájemné dohodě, vzájemnému přizpůsobení všech občanů Československa. Nacionálním bojovníkům musela znít rouhačsky jeho slova: „Žádné rasové předsudky, žádné zkoumání genealogií: pevný pro-gram dělá národ a drží jej, nikoli rasy! Každý nechť má právo se k nám přidati, Žid jako Turek, jen když poctivě uzná naše zákony... Našimi předky nechť jsou všichni mužové bez rozdílu národnosti, kteří připravovali náš ideál.“⁴⁷⁾ Nacionalisty obou táborů varoval před nenávistným vlastenectvím, stavějícím na rasovém, biologickém pojetí národa.⁴⁸⁾ Právě zbožnění národa, rasy, státu prozíravě označil za příčinu krize soudobého světa.

„Stojím se svými názory sám a sám. Žádná politická strana, žádná literární skupina, žádný jednotlivec jich veřejně nepřijímá, pokládají se za paradoxa,“⁴⁹⁾ postěžoval si Emanuel Rádl v úvodu své práce „Válka Čechů s Němci“. Šlo o tvrzení poněkud nadnesené. Pravdou ovšem zůstává, že Rádl byl za své názory tvrdě kritizován českými nacionalisty. Připomeňme, že v Národních listech

z 1.7.1928 označil Viktor Dyk výše zmíněnou studii za „knihu nevědeckou, nelogickou, uboze zlomkovitou, domýšlivou, ale nedomyšlejší“.⁵⁰⁾ Charakteristika Emanuela Rádla jako „známého Němcomila“, jež se objevila v listě Venkov dne 10.6.1928, zapadala do proudu nevybíravých útoků, jimiž byl filozof častován po každém svém vystoupení o problému národnosti.

Pro Rádla bylo zklamáním, že nacionálnímu vlastenectví podléhala i sociální demokracie (po rozpadu Realistického klubu se stal jejím členem) a že podle jeho názoru značné koncese v tomto směru učinil i prezident Tomáš Garrigue Masaryk.⁵¹⁾ Dodejme, že komunistické Rudé právo v době diskusí o druhém sčítání ocenilo mnohé Rádlovy závěry, ale přesto se v tomto listě dne 13.2.1930 objevilo konstatování, že vědcova kritika směřuje prý pouze k co nejúčelnější obhajobě „imperialistických zájmů“ státu.

Přes uvedené skutečnosti nezněl Rádlův hlas tak docela jako příslovečný hlas volajícího na poušti. Připomeňme, že na schůzi Poslanecké sněmovny Národního shromáždění dne 17.11.1926 se poslanec Otto Horpynka (Deutsche Nationalpartei) neúspěšně pokusil zařadit do zákona o sčítání odstavec: „Sčítáním lidu budiž... svobodně zjištěna národnost obyvatelstva na základě svobodného přiznání, na něž nesmí býti vykonáván naprosto žádný vliv.“⁵²⁾ Formulace o zjišťování národnosti „dle volného, všech vlivů prostého přiznání“⁵³⁾ se nakonec objevila v rezoluci Senátu Národního shromáždění ze dne 17.3.1927 a byla vnímána jako krok k rehabilitaci principu individuální volby národnosti. Pro svobodné přiznání národnosti se vyslovil odborník na národnostní právo, jeden z nejinteligentnějších pracovníků Kanceláře prezidenta republiky Emil Sobota.⁵⁴⁾ Ze statistiků pak neodmítali subjektivní chápání národnosti a možnost jeho statistického zjišťování Dobroslav Krejčí⁵⁵⁾ a František Weyr⁵⁶⁾. Ani jeden z nich však nesáhl k paušálnímu odsudku sčítání.

Zastánce svobodné volby národnosti pak představovaly stovky občanů, kteří podle této zásady postupovali při sčítáních lidu a tím se vystavovali nebezpečí trestu. Jisté pochybnosti v tomto směru projevovala i státní správa. Z toho důvodu například v instrukci týkající se postupu při vyřizování reklamací ohledně zápisu národnosti, kterou adresovala Zemská správa politická v Praze podřízeným okresním správám politickým dne 31.3.1921, muselo být zdůrazněno, „že i při zodpovězení otázky stran národnosti má rozhodovati materiální pravda, že strany nemají na vůli úplně libovolně udávati svou národnostní příslušnost a přestupovati snad zcela nezávisle na skutkových předpokladech od jedné národnosti ke druhé, nýbrž že mají povinnost hlásiti i v tomto oboru pravdu, jako o jiných faktech osobních. Zákon chce statisticky zjistit skutečnosti a nikoliv pouhé fikce, zakládající se na osobních dočasných pohnutkách a nesprávných

výkladech.⁵⁷⁾ Instrukce kladla důraz na pokrevní příbuzenství a rodinnou tradici sčítance, ostatní momenty jako obcovací řeč, návštěvu škol či manželský svazek označovala za „nepodstatné“ pro určení národnostní příslušnosti.

Jak jsme již uvedli, připouštěli i obhájci československých sčítání jednotlivé vady při jejich legislativním vymezení. Sám Antonín Boháč uznával určité „promíšení“ subjektivního a objektivního chápání národnosti:⁵⁸⁾ například v rozporu s definicí národnosti jako kmenové příslušnosti dané zpravidla mateřským jazykem, vyjádřené v paragrafu 8 návodu k vyplnění sčítacího archu z roku 1921, stálo ustanovení paragrafu 20 vládního nařízení z 30.10.1920, jež ukládalo přednostovi domácnosti (potažmo i sčítacímu komisaři) zapsat u osob, jež se zdržují v domácnosti, ale nejsou členy rodiny, národnost, pro kterou se samy prohlásí. Dokonce i ve stejném paragrafu 8 výše zmíněného návodu se nedaleko objektivně vymezené národnosti objevila věta: „U každé aspoň čtrnáctileté a přičetné osoby dlužno zapsati onu národnost, k níž se osoba ta sama svobodně přihlásí.“⁵⁹⁾ Ve vyhlášce o sčítání lidu v roce 1921 se ukládalo přednostovi domácnosti zapsat národnost „správně“, podle skutečnosti, ale při tom s „výslovným souhlasem“ sčítanců starších čtrnácti let.⁶⁰⁾ Dlužno přiznat, že podobné rozpory, jež spojoval Boháč především se zásahy profesora Dobroslava Krejčího do konečné podoby dokumentů, byly z ustanovení ke sčítání lidu v roce 1930 většinou odstraněny.⁶¹⁾ Zachováno zůstalo pouze právo přiznat se k židovské národnosti bez ohledu na mateřský jazyk.

Důsledky vnitřní rozpornosti dokumentů právní povahy, jež regulovaly statistické zjišťování národnosti při sčítáních, zesilovala skutečnost, že politické úřady používaly těchto norem mnohdy ryze účelově, s různými akcenty a různě uplatňovanou benevolencí. Ve svém přípisu Ministerstvu vnitra ze dne 24.10.1920 například konstatuje prezident zemské vlády ve Slezsku Josef Šrámek: „Směrnici naší při sčítání lidu musí být zajisté, aby počet příslušníků kmeně československého byl co největší a tím dokumentována oproti cizině naše národní síla.“⁶²⁾ Při své návštěvě na ministerstvu dne 28.1.1921 požadoval, aby byl na Těšínsku povolen zápis „šlonzácké“ národnosti, což by snížilo počet Němců a Poláků. Sám ovšem vyjádřil názor, že „šlonzácká národnost ve skutečnosti žádná neexistuje“.⁶³⁾ Podobným manipulacím podléhal zápis „moravské“ národnosti na silně germanizovaném Hlučínsku, jež bylo přičleněno k Československé republice krátce před prvním sčítáním.

Velice diskutovaný impuls do polemiky o zjišťování národnosti vnesl Nejvyšší správní soud. Připomeňme alespoň často zmiňovaný nález č. 19 967/22 ze dne 10.2.1923.⁶⁴⁾ Ten na jedné straně odmítl názor, že pro zápis národnosti je určující vlastní rozhodnutí sčítancovo. Připustil však na straně druhé, že vedle kmenové příslušnosti, dané zpravidla mateřským jazykem, mohou být ve spor-

ných případech brány do úvahy i jiné objektivní znaky: dorozumivací jazyk, prostředí, v němž sčítanec žije, kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a jiných členů rodiny, způsob výchovy dětí, členství ve spolcích, politické přesvědčení a podobně.

Lze souhlasit s Emanuelem Rádlem v tom, že takový názor fakticky směřoval k svobodné volbě národnosti, byť podepřené odkazem na určitý objektivní znak.⁶⁵⁾ Jako zřetelnou odchylku od zásady zjišťovat národnost na základě jednoho objektivního znaku - mateřské řeči - pocíťoval toto a následná rozhodnutí Nejvyššího správního soudu rovněž Antonín Boháč. Neváhal se vyjádřit zcela otevřeně: „Přísného měřítká kritického judikatura správního soudu ve věcech sčítání lidu nesnese.“⁶⁶⁾ Naopak za většinou správná označil Boháč rozhodnutí Ministerstva vnitra v konkrétních sporech o přihlášení k národnosti ve sčítáních lidu, jež byla zpravidla Nejvyšším správním soudem negována. Ve zjevné nárazce na nálezy Nejvyššího správního soudu konstatoval přípis Státního úřadu statistického Předsednictvu ministerské rady ze dne 7.4.1930: „Závisí-li... určení národnosti na několika objektivních znacích, z nichž jednou může býti rozhodující jeden, podruhé druhý a jindy třetí atd., pak národnost určená objektivními znaky se hodí za předmět sčítání ještě méně než národnost subjektivní.“⁶⁷⁾

Naznačili jsme již, že statistikové v Československu se ve své většině přiklonili k názoru, že statistika má zjišťovat objektivní znaky a údaje, a nikoli subjektivní stavy a názory. Bylo nesporně ke škodě věci, že z politických důvodů nemohly být intenzivněji zhodnoceny zkušenosti z předválečných sčítání lidu v Rakousku-Uhersku.⁶⁸⁾ I v té době se přece sčítal objektivní znak - obcovací řeč, a problémy, jež to přinášelo, nebyly svým charakterem nepodobné konfliktům v československých sčítáních. Zkušenosti z předběžného sčítání lidu, jež proběhlo na Slovensku k 20.8.1919,⁶⁹⁾ nemohly být v širší míře využity, neboť spěšně připravená akce, jež měla původně dodat argumenty o národnostním složení na Slovensku vládní delegaci na mírové konferenci v Paříži, nebyla zřejmě příliš úspěšná a s jejími výsledky se nikdy nepracovalo.

Podrobné podchycení zajímavých diskusí, jež před sčítáními lidu probíhaly v příslušném výboru a podvýboru Statistické rady státní, se vymyká rozsahu této studie.⁷⁰⁾ Obecně lze říci, že s výjimkou vystoupení již výše zmíněných profesorů Krejčího a Weyra, kteří připouštěli zjišťování subjektivní národnosti, se vedla polemika spíše o tom, zda se má zjišťovat přímo mateřský jazyk nebo národnost určená jedním objektivním znakem - jazykem. Statistikové se pokoušeli precizovat především pojetí mateřského jazyka.

Koncepčních prací se vedle českých statistiků účastnili i odborníci ze Slovenska a jejich němečtí kolegové v čele s profesorem Heinrichem Rauchbergem,⁷¹⁾ který od roku 1896 působil na pražské německé univerzitě a byl znám

jako organizátor sčítání lidu v roce 1890 a autor několika vynikajících prací o statistice, jež v Čechách svého času probudily zájem o tuto vědní disciplínu. Nutno dodat, že přes názorové rozdíly, občas ventilované i formou publicistických střetů, panovala ve výboru a podvýboru Statistické rady státní pro populační statistiku dělná atmosféra, v níž se dařilo nacházet kompromisy.

Jestliže v odborných diskusích bylo možno najít silnou vůli po dohodě a sladění různých stanovisek, v jednání některých politických či politizujících subjektů (v první řadě národnostně zaměřených spolků) panoval zřetelný deficit ochoty ke kompromisu. Tyto subjekty přijaly sčítání lidu většinou jako výzvu k boji o každého jedince i v té nejzapadlejší vesničce. Na české straně stála v čele tohoto úsilí především Národní rada československá. Ta před oběma sčítáními zřídila stejně jako za dob Rakouska zvláštní komisi,⁷²⁾ jež pozorně sledovala a ovlivňovala přípravy a průběh sčítání. Národní rada československá dokázala razantně vstoupit i do legislativního procesu přípravy zákonných norem o sčítání lidu.⁷³⁾ Tento spolek spolu s obrannými národními jednotami a matice-mi vystupoval velice bojovně a nekompromisně při obhajobě svých zájmů. Například Ústřední výbor Národní jednoty pro jihozápadní Moravu v Brně doprovodil svou žádost o finanční podporu, adresovanou dne 16.5.1930 předsedovi vlády, zcela určitým závazkem: „Nehodláme připustiti ztráty ani jediné duše.“⁷⁴⁾ Zejména z těchto kruhů pocházely nejnaléhavější nacionálně směřované výzvy,⁷⁵⁾ právě zde byla nejbouřlivěji oslavována drobná vítězství dosažená na úkor minorit. Z politických subjektů nacházely tyto hlasy odezvu a podporu především v řadách národní demokracie,⁷⁶⁾ měly však své početné stoupence i ve většině ostatních stran.

Mezi československými Němci se projevovaly snahy obdobným způsobem sledovat a ovlivňovat přípravy a průběh sčítání. Úřady pozorně sledovaly zejména aktivity spolku Verband der Selbstverwaltungskörper se sídlem v Teplicích.⁷⁷⁾ V roce 1930 byl koordinován postup Němců ve věci sčítání spolkem Deutschpolitische Arbeitstelle se sídlem v Praze,⁷⁸⁾ na jehož práci se podílela Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei, Bund der Landwirte, Deutsche Arbeits- und Wirtschaftsgemeinschaft, Nazionalsozialistische Arbeiterpartei a Deutsche Nationalpartei.

Vlivnou sílu v diskusích o pojetí národnosti a jejího statistického zjišťování představovaly hlasy spolků z židovského prostředí. Česky a německy orientovaní Židé odmítali zvláštní pravidla zjišťování národnosti pro svou etnickou skupinu.⁷⁹⁾ Naproti tomu stoupenci existence židovského národa hájili nekompromisně právo sčítanců zapisovat židovskou národnost bez ohledu na jejich jazyk.⁸⁰⁾ Sionističtí předáci se odvolávali zejména na slib daný v důvodové zprávě k ústavní listině, že Židé nebudou nuceni hlásit se k jiné než židovské národnos-

ti. Ambice židovského národního hnutí, hlásajícího svobodnou volbu národnosti pro Židy, zdánlivě absurdně podporovali čeští nacionalisté, kteří jinak do krve bojovali za princip zjišťování národnosti podle objektivně daného mateřského jazyka. Důvod byl prostý: očekávaný růst židovské národní komunity se měl dát zejména na úkor německy orientovaných Židů.

Současného čtenáře patrně překvapí, že věcně poměrně jen malé problémy existovaly se zjišťováním slovenské národnosti. Při sčítání lidu v roce 1921 šlo na Slovensku především o emancipaci od Maďarů.⁸¹⁾ V roce 1930 se v slovenském autonomistickém tisku objevily hlasy o „zabíjení... národní individuality“ Slováků tím, že se „z úředních výkazů jednoduše vymazávají a nahrazují čechoslováky“.⁸²⁾ Poslanec Andrej Hlinka, který vystoupil před sčítáním s interpelací ohledně zápisu slovenské národnosti,⁸³⁾ si ovšem vysloužil jen ostudu: ukázalo se, že zápis slovenské národnosti byl výslovně povolen již v roce 1921 (§8 návodu k vyplnění archů; vzorec, jak vyplnit sčítací arch). Státní úřad statistický publikoval výsledky sčítání jednak souhrnně pro „československou národnost“, ale i zvlášť pro „větev“ českou a slovenskou (srv. jednotlivé svazky Československé statistiky).

Diskuse o statistickém zjišťování národnosti byly ukončeny pádem první republiky. Státní sekretář Karl Herrmann Frank v dopise předsedovi vlády Aloisi Eliášovi ze dne 1.11.1940 odmítl výsledky obou československých sčítání jako nespolehlivé.⁸⁴⁾ Před tím však již byly zastaveny všechny přípravné práce ke sčítání lidu v protektorátu, jež mělo proběhnout k 28.5.1940. Na těchto pracích se mimo jiné podílel i tehdejší viceprezident Ústředního statistického úřadu Antonín Boháč (byl jím od roku 1934). Na podzim 1940 zbývaly filozofu Rádlovi již jen necelé dva roky života. Umíral zděšen ze strašlivého vyústění česko-německé konfrontace, proti níž celý život bojoval.

K 17.5.1939 proběhlo sčítání lidu v Německu, Rakousku a spolu s tím i v odtrženém československém pohraničí.⁸⁶⁾ Ironií zůstane, že právě při tomto sčítání byla u sčítanců zjišťována subjektivní národnost. Podle vysvětlení k sloupci 10 sčítacího archu měl být do příslušné rubriky zapsán „národ, ke kterému se cítí jednotlivec vnitřně připoután a ke kterému se přiznává“⁸⁷⁾ Současně byly zjišťovány údaje o mateřské řeči sčítanců, jakožto „jazyku, ve kterém myslí a který užívají nejraději v rodině a v domácím styku, poněvadž jím mluví nejplynněji“ (vysvětlení k sloupci 9 sčítacího archu). Právo svobodné volby národnosti v nesvobodných podmínkách ovšem představuje pojem hodnoty více než pochybné. Autoři studie z letitých zkušeností z nahlédací agendy ve sčítacích arších z let 1930 a 1939 vědí, k jak „zázračnému“ poněmčení řady lokalit došlo po jejich připojení k Říši.

* * *

Přes všechny kritické výhrady ke sčítání lidu a legislativním normám upravujícím jeho průběh lze konstatovat, že jejich výsledky v evropském měřítku obstály. Údaje vytěžené ze sčítání tvořily solidní základ pro práce z oboru národnostní statistiky.⁸⁸⁾ Tyto údaje byly nadto potvrzovány z dalších statistických a mimostatistických zdrojů. Oba hlavní protivníci, Antonín Boháč i Emanuel Rádl, v podstatě dospěli ke shodnému názoru, že základní problém sčítání ne tkvěl ani tak v nedokonalých předpisech, jako spíše v chování zúčastněných stran, jež rozpoutaly kolem sčítacích a popisných archů nemilosrdný národnostní boj.⁸⁹⁾ Rozdíl tkvěl v tom, že Rádl viděl vinu především na straně svých nacionálně naladěných českých spoluobčanů a jimi ovlivněných úřadů, zatímco osten kritiky Boháčovy směřoval spíše do řad československých Němců. Lze se přirozeně zamýšlet nad tím, do jaké míry nedokonalé a často i dvojznačné právní normy otevíraly průchod národnostním třenicím a jaká by byla reakce nacionálně citlivé společnosti na prosazení principu subjektivní národnosti do sčítání.

Problémy s vymezením národnosti při sčítáních se ovšem přenášely i do následujících období. Na výsledky předválečných sčítání lidu se odvolává paragraf 2 dekretu prezidenta republiky č. 12/1945 Sb., který říká, že „za osoby národnosti německé nebo maďarské jest považovati osoby, které se při kterémkoli sčítání lidu od roku 1929 přihlásily k německé nebo maďarské národnosti, nebo se staly členy národních skupin nebo útvarů, nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti“. Připomeňme v této souvislosti alespoň diskusi o pojmu národnost na poradě rozšířeného senátu II Nejvyššího správního soudu dne 22.12.1947,⁹⁰⁾ jež ve značné míře reprodukovala problémy, které existovaly s vymezením národnostní příslušnosti při diskusích o sčítáních lidu za první republiky. Na aktuálnost tohoto problému jistě není nutno zvláště upozorňovat.

* * *

Materiál ze sčítání lidu zůstává objektem živého zájmu dodnes. Sčítací operáty ze sčítání lidu Republiky československé, jež proběhlo k 15.2.1921 jsou uloženy ve státních oblastních archivech (s výjimkou Státních oblastních archivů Opava a Litoměřice, kde byly předány příslušným státním okresním archivům; v okresních archivech jsou uloženy i operáty ze sčítání lidu před rokem 1921).

Ve Státním ústředním archivu jsou uloženy operáty ze sčítání lidu, jež proběhla k datům 1.12.1930, 17.5.1939 (toto sčítání se konalo pouze na odtrženém československém území - v bývalé takzvané sudetské, bavorské, hornodunajské a dolnodunajské župě), 1.3.1950, 1.12.1970 a 3.3.1991. Sčítací operáty ze sčítání lidu k 1.3.1961 byly skartovány, operáty ze sčítání k 1.11.1980 byly předány státním okresním archivům.

Nahlédací agenda zjišťování národnosti a státní příslušnosti formou výpisu ze sčítacích operátů je nejrozsáhlejší agendou Státního ústředního archivu v Praze (viz tabulka). Navíc jsou archy z uvedených sčítání hojně využívány i badateli. Výpis ze sčítacích operátů je přikládán k žádostem o udělení německého státního občanství a po přijetí nových zákonných norem jej požadují i osoby, jež uplatňují restituční nároky.

Vyhledání sčítacích archů často ztěžuje skutečnost, že žadatelé nebývají schopni uvést přesnou a úplnou adresu bydliště osob, u nichž požadují výpis, k datu příslušného sčítání. V takových případech je nutno provést šetření ve státních oblastních a okresních archivech. Státní ústřední archiv má k dispozici pouze policejní přihlášky k pobytu u obyvatel Prahy do roku 1953. Centrální evidence obyvatel je vedena až po roce 1953 sekcí evidence pobytu obyvatel Útvaru pro celostátní evidenci.

TABULKA

(Výpisy ze sčítacích operátů ze sčítání v letech 1930 a 1939)

<i>Rok</i>	<i>Počet vyřízených (od roku 1992 podaných) žádostí</i>
1972	639
1973	499
1974	311
1975	313
1976	234
1977	240
1978	413
1979	301
1980	165
1981	143
1982	113
1983	127
1984	123
1985	77
1986	55

1987	71		
1988	86		
1989	148		
1990		408	
1991			1 351
1992			1 005
1993		858	
1994		580	

POZNÁMKY:

1. Státní ústřední archiv v Praze (dále SÚA), fond Ministerstvo vnitra - stará registratura (dále MV-SR), 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/58/16, kart. 251.
2. Statistik Antonín Boháč odhadoval, že materiál z jednoho sčítání by zaplnil 11-12 železničních vagónů. Boháč, A.: Sčítání lidu. Praha 1930, s. 51.
3. V řadě případů k uplatnění násilí skutečně došlo. Přípis Ministerstva vnitra Předsednictvu ministerské rady z 23.2.1921 informuje o tom, že dne 17.2.1921 rozvášnění němečtí dělníci v Kocléřově pochytili sčítací komisaře a drželi je v zajetí po celý den. SÚA, fond Předsednictvo ministerské rady (dále PMR), inv. č. 2501, sg. 736, kart. 3285.
Je ovšem nutno dodat, že problémy provázely sčítání lidu i v jiných zemích. Nedůvěra ve sčítací orgány v některých oblastech sousedního Polska byla tak velká, že ještě v roce 1921 se před příchodem komisařů celé vesnice vylidnily - venkované se ukryli v lesích a vyčkávali skončení akce. Boháč, A.: Sčítání lidu, Praha 1930, s. 7.
4. Druhým žhavým tématem bylo zjišťování náboženského vyznání. P. Albík v listu Čech ze dne 14.2.1922 konstatoval nikoli bez příčiny, že „sčítání lidu se zvrhlo v nejvášnivější boj proti Římu a katolické církvi“. SÚA, fond Ministerstvo zahraničních věcí - výstřižkový archiv, díl I. (dále MZV-VA I), inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2329.
Proti bezohledné protikatolické agitaci se v Tribuně z 8.2.1921 postavil i Josef Pekař (viz tamtéž). K tomu srv. též Rádl, E.: Náboženství a politika. Praha 1921, s. 27-28 a 35.
5. Autoři studie vyjadřují dík svým kolegyním ze III. oddělení Státního ústředního archivu v Praze, jmenovitě pak Heleně Uchytlové, bez jejichž pomoci by jejich orientace v archivních fondech byla značně ztížena.
6. SÚA, fond Státní úřad statistický (dále SÚS), inv. č. 144, sg. P 3541/1, 1931-1939, kart. 45.
7. Názor na zdvojnásobení intervalu mezi sčítáními nebyl zdaleka jednotný. Například Matice moravská ve svém dopise Ministerstvu vnitra ze dne 19.6.1925 trvala na provedení sčítání v roce 1926. Slibovala si od toho korekci výsledků z roku 1921 ve směru posílení českého živlu ve smíšených oblastech. SÚA, MV-SR, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105/4, kart. 1234.

- Je příznačné, že naopak Ministerstvo vnitra ve svém přípisu Státnímu úřadu statistickému z 4.7.1924 považovalo politizaci sčítání, projevující se právě v národnostních třenicích, za jeden z nejpádňějších důvodů prodloužení období mezi jednotlivými sčítáními. SÚA, SÚS, inv. č. 144, sg. P 3541/1, 1924-1930, kart. 45.
8. SÚA, PMR, inv. č. 2296, sg. 401/389-401/389/1, kart. 1861. Některé další dokumenty k právní úpravě sčítání lidu srv. tamtéž, inv. č. 2501, sg. 736, kart. 3285.
 9. SÚA, SÚS, inv. č. 144, sg. P 3541, kart. 45. Srv. též spisy o všeobecných záležitostech sčítání lidu v MV-SR (podrobněji viz níže).
 10. Srv. SÚA, PMR, inv. č. 2298, sg. 403/219, kart. 2489. Tamtéž, inv. č. 2298, sg. 403/622, kart. 2499. Tamtéž, inv. č. 2298, sg. 403/1142, kart. 2510.
 11. Tamtéž, inv. č. 2501, sg. 736, kart. 3285. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56, kart. 246-251. Tamtéž, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105, kart. 1234-1237. Tamtéž, 1931-1935, inv. č. 7349, sg. 8/247, kart. 2992-2995. Tamtéž, 1936-1940, inv. č. 11048, sg. 8/102, kart. 5073-5074. Tamtéž, 1941-1945, inv. č. 13391, sg. 9/57, kart. 6596. SÚA, fond Prezidium Zemského úřadu v Praze (dále ZÚ-pres.), 1921-1930, inv. č. 876, sign. 13/27, kart. 541. Tamtéž, 1931-1940, inv. č. 943, sg. 4/1/1, kart. 887. SÚA, fond Prezidium Policejního ředitelství Praha (dále PP), 1921-1930, sg. M 43/1, kart. 564. SÚA, SÚS, inv. č. 144, sg. P 3541, kart. 45.
 12. Nutno přiznat, že z parlamentu i správních orgánů vycházely jednoznačné tlaky na výběr sčítacích komisařů podle místních jazykových a národnostních poměrů. Srv. např. rezoluci Senátu Národního shromáždění ze dne 17.12.1930 (SÚA, PMR, inv. č. 2298, sg. 403/622, kart. 2499.) nebo výnos Zemské správy politické v Praze o ustanovení sčítacích komisařů ze dne 18.12.1920 (SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/8, kart. 247.).
 13. Popisné archy vyplňoval místo sčítance sčítací komisař, což mu umožňovalo ovlivnit zapisované údaje. Podle oběžníku Ministerstva vnitra okresním politickým správám ze dne 13.11.1920 bylo jednoznačně preferováno sčítání pomocí archů sčítacích. SÚA, PMR, inv. č. 2297, sg. 402/339, kart. 2186.
 14. Proslulým se stal např. hromadný výlet německých studentů z Vídně do Znojma v den sčítání v roce 1921 a posílení vrchlabských Němců venkovany z okolních obcí pod záminkou divadelního představení a zábavy v téže době. Srv. SÚA, fond Nejvyšší státní soud (dále NSS), inv. č. 897, sg. 34, kart. 832. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2329. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 5.
 15. K dotazům a interpelacím členů Národního shromáždění srv. též: SÚA, MV-SR, 1931-1935, inv. č. 7504-7506, sg. 8/429-8/431, kart. 3055-3057.
 16. Srv. zejm. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1914-1938, sg. 11/57-11/82, kart. 251-257. Tamtéž, 1925-1930, inv. č. 4490-4515, sg. 8/106-8/130, kart. 1238-1239. Tamtéž, 1931-1935, inv. č. 7351-7373, sg. 8/248-8/272, kart. 2995-2998. Tamtéž, 1936-1940, inv. č. 11049-11066, sg. 8/103-8/122, kart. 5074-5075. Tamtéž, 1941-1945, inv. č. 13392-13395, sg. 9/58-9/61, kart. 6596-6597. Srv. též spisy příslušného oddělení Zemského úřadu v Praze.
 17. SÚA, NSS, inv. č. 716, sg. I, 1921n, kart. 97n - vždy spisy signované číslicí I.
 18. Tamtéž, inv. č. 897, sg. 34, kart. 832.
 19. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2329-2338. Další výstřižky o sčítání lze nalézt ve jmenné řadě fondu.

20. Boháč, A.: Prof. Dr. Heinrich Rauchberg. Praha 1930, s. 10.
21. Týž: Sčítání lidu. Praha 1930, s. 29-31. Týž: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 20.
22. Týž: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 21.
23. Tamtéž, s. 10.
24. Srv. přípis Státního úřadu statistického Předsednictvu ministerské rady ze dne 7.4.1930, podepsaný a zřejmě i vypracovaný A.Boháčem. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11, kart. 3285.
25. Paragraf 2 tohoto zákona obsahoval ustanovení o úřadování v jiném než českém či slovenském jazyce v soudních okresech, kde se podle posledního sčítání lidu zdržovalo alespoň dvacet procent státních občanů téhož, ale jiného než „československého“ jazyka.
26. Srv. např. § 2 zákona o veřejných knihovnách obecních (č. 430/1919 Sb. z. a n.).
27. Boháč, A.: Národnost při druhém sčítání lidu. Praha 1931, s. 18.
28. Týž: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 14.
29. Srv. tamtéž, s. 3-4.
30. Naproti tomu argumentoval Emanuel Rádl tím, že lidé při volbě národnosti by byli na výsledcích osobně zainteresováni a proto by se chovali zodpovědně. Svobodná volba by prý neznamenalavanturistickou libovůli a nesváděla by k žertům (prohlásit se za Číňana či Turka). Rádl, E.: Národnost jako vědecký problém. Praha 1929, s. 63-65.
31. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 13-14.
32. Blíže viz Křesťan, J.: Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého, kap. V. Praha 1992, strojopis.
33. Rádl, E.: Válka Čechů s Němci. Praha 1928, s. 195.
34. Týž: Národnost jako vědecký problém. Praha 1929, s. 59.
35. Tamtéž, s. 83. Srv. týž: Rassové theorie a národ. Praha 1918, s. 29-30. Týž: O německé revoluci. Praha 1933, s.35-36.
36. Týž: Národnost jako vědecký problém. Praha 1929, s. 24-27. Týž: Revise pokrokových ideálů v národní škole. Praha 1928, s.39.
37. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930. s.19.
38. Tamtéž, s.11.
39. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11, kart. 3285.
40. Rádl, E.: Národnost jako vědecký problém. Praha 1929, s. 51.
41. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 4.
42. Rádl, E.: Národnost jako vědecký problém. Praha 1929, s. 71.
43. Fakt, že ne všude postupovali sčítací komisaři stejně důsledně, přiznal i Antonín Boháč. Srv. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 4.
44. Tamtéž, s. 21.
45. Zde odkazují alespoň na shrnující výklad v: Sobota, E.: Národnostní autonomie v Československu? Praha 1938, s. 29-42. Práce vychází ze starších publikací téhož autora: Sobota, E.: Národnostní právo československé. Brno 1928. Týž: Republika národní či národnostní? Praha 1929.
46. Rádl, E.: Válka Čechů s Němci. Praha 1928, s. 122.

47. Týž: Rassové theorie a národ. Praha 1918, s. 24. Srv. rovněž týž: O německé revoluci. Praha 1933, s. 37-39.
48. Týž: Náboženství a politika. Praha 1921, s. 66. Týž: O smysl našich dějin. Praha 1925, s. 88-89. Týž: Válka Čechů s Němci. Praha 1928, s. 213.
49. Týž: Válka Čechů s Němci. Praha 1928, s. 9.
50. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1485, Rádl, kart. 3823. Násl. cit. články viz tamtéž.
51. Rádl, E.: Válka Čechů s Němci. Praha 1928, s. 184-185.
52. SÚA, PMR, inv. č. 2296, sg. 401/389/1, kart. 1861.
53. Tamtéž, inv. č. 2298, sg. 403/1144, kart. 2510.
54. Sobota, E.: Republika národní či národnostní? Praha 1929, s. 8.
55. Krejčí, D.: Má se při našem příštím sčítání lidu zjišťovati národnost nebo řeč mateřská? In: Československý statistický věstník I, 1920, s. 285.
56. Weyr, F.: Národnost či mateřská řeč? In: Lidové noviny, 1.7.1920, SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2329.
57. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/9, kart. 248.
58. Srv. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 20-21.
59. SÚA, SÚS, inv. č. 144, sg. P 3541/1, 1931-1939, kart. 45.
60. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/14, kart. 248.
61. Srv. Poučení a návod, jak se má vyplňovati sčítací arch (§ 5 návodu) a Instrukce pro sčítacího komisaře a revizora (§ 11). SÚA, MV-SR, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105/14/2, kart. 1235. Vyhláška o sčítání lidu. Tamtéž, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105/14/(1), kart. 1234.
62. Tamtéž, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/9, kart. 248.
63. Tamtéž, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/1, kart. 246. Ministerstvo vnitra ve svém přípisu prezidentovi zemské vlády ve Slezsku z 29.1.1921 požadavek akceptovalo.
64. SÚA, NSS, inv. č. 725, sg. I/101/22, kart. 104.
65. Rádl, E.: Národnost jako vědecký problém. Praha 1929, s. 70.
66. Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 14.
67. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sign. 736/11, kart. 3285.
68. Před válkou bylo rakouské sčítání většinou odsuzováno na publicistické úrovni. Srv. alespoň Hašek, J.: Galerie karikatur. Praha 1964, s. 204-207 a 214-217. Z mála věcných hodnocení odkazují na studii T.Živanského v 1.ročníku České politiky.
69. V „Podrobném poučení pro sčítacího komisaře“ se vymezoval pojem národnosti jako „národně-politické přesvědčení jedincovo podle kmenové příslušnosti k určitému národnímu celku nebo národu“. Přitom bylo zdůrazněno, že „rozhodující je jediné vlastní vůle sčítancova a jeho údaj je třeba považovat bezpodmínečně za správný, leda by se prokázalo, že byl učiněn na nátlak kohokoli jiného“. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/2, kart. 3285. K hodnocení příprav a průběhu sčítání lze odkázat na: Mráz, J.: O předběžném sčítání lidu na Slovensku 1919. In: Československý statistický věstník II, 1920, s. 1-39 a 120-148.
70. Zájemce odkazujeme na Boháč, A.: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 3n. Týž: Národnost při druhém sčítání lidu. Praha 1931, s. 4-17. Přípis Státního úřadu statistické-

ho Předsednictvu ministerské rady ze dne 7.4.1930. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11, kart. 3285.

71. Osobnost Heinricha Rauchberga, který vynikl kromě statistiky též v oboru správního práva a práva mezinárodního, by si zajisté zasluhovala historického zhodnocení. Rauchberg svého času akceptoval filozofii rakouských sčítání lidu. Srv. Rauchberg, H.: *Der nationale Besitzstand in Böhmen*. Leipzig 1905, 1. díl, s. 13-19. Dával však najevo, že místo zjišťování obcovací řeči, kterou považoval spíše za vlastnost sociálních a lokálních skupin, by dával přednost zjišťování mateřského jazyka, který více vázal na individuální národní cítění a přesvědčení. Srv. Rauchberg, H.: *Die Bevölkerung Österreichs*. Wien 1895, s. 202.

Tomuto názoru zůstal v podstatě věrný i po roce 1918. Např. v článku „Die Nationalitätenhebung der nächsten Volkszählung“ uveřejněném v listu *Prager Tagblatt* dne 5.2.1930 charakterizoval národnost jako „pocit příslušnosti k národnímu celku a jemu vlastnímu kulturnímu společenství“. Národnost může být chápána jako „stav subjektivního vědomí jednotlivých členů národa“, ale její přiznání nesmí podléhat libovůli. Musí být vázáno na objektivní předpoklady a rozpoznatelné objektivní znaky, z nichž na prvním místě stojí jazyk. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2330.

Je nutno dodat, že právě Heinrich Rauchberg byl mužem, který dokázal nalézt kompromis i v době, kdy jednání statistiků hrozilo uváznout na mrtvém bodě. Vůle k dohodě prolínala ostatně i jeho činností politickou.

72. Srv. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/1, kart. 246. MV-SR, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105/10, kart. 1234.
73. Národní rada československá Předsednictvu ministerské rady dne 4.3.1930. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11, kart. 3285.
74. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11, kart. 3285.
75. Srv. např. výzvu Národní rady československé a jejích místních odborů uveřejněnou v Českém slově 13.2.1921. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2329.
76. Srv. např. zprávy o aktivitách této strany před sčítáním lidu v roce 1930. Národní politika 20.2.1930. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2330. Národní politika 8. a 11.6.1930. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2331.
77. Srv. zejm. oběžník Ministerstva vnitra přednostům okresní správy politické z 10.2.1921. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/10, kart. 248.
78. Srv. SÚA, MV-SR, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105/14/60, kart. 1237.
79. Srv. např. „Informativní projev Svazu Čechů-židů“, uveřejněný v *Tribuně* dne 5.2.1921. SÚA, MV-SR, 1918-1924, inv. č. 1913, sg. 11/56/1/8, kart. 247. Leták „Jüdische Mitbürger“ vydaný v Praze před sčítáním v roce 1930. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2332.
80. Srv. rezoluci Národní rady židovské, zaslanou 24.10.1920 Ministerské radě. SÚA, PMR, inv. č. 2297, sg. 402/339/1, kart. 2186. Před sčítáním lidu v roce 1930 na sebe upozornil svým razantním vstupem do procesu tvorby zákonných úprav sčítání Dr. Emil Margulies. Viz *Selbstwehr* XXIV, č. 6, 7.2.1930, s. 1. Srv. též SÚA Pozůstalost dr. Emila Marguliese, inv. č. 40, kart. 9.
81. Srv. např. články v: *Slovenská politika*, 18.1.1921 a *Slovenský východ*, 25.1.1921. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2329.

82. Slovák, 19.1.1930. SÚA, MZV-VA I, inv. č. 1154, sg. o 2, kart. 2330.
83. Srv. SÚA, MV-SR, 1925-1930, inv. č. 4490, sg. 8/105/14/15, kart. 1234.
84. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11/2, kart. 3285.
85. K tomu viz tamtéž a SÚA, SÚS, inv. č. 144, sg. P 3541/1, 1940, kart. 45. SÚA, ZÚ-pres., 1931-1940, inv. č. 143, sg. 4/1/1, kart. 887.
86. Oficiálně publikované výsledky tohoto sčítání viz: Die Hauptegebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 im Reichsgau Sudetenland. Berlin 1941-1942. SÚA, SÚS, inv. č. 395, kart. 94.
87. Návod byl součástí každého sčítacího archu (viz SÚA, fond Sčítání obyvatelstva 1939). Ve fondu Předsednictvo ministerské rady je uložen sčítací arch z tohoto sčítání v českém jazyce. SÚA, PMR, inv. č. 2501, sg. 736/11, kart. 3285. Při sčítání byly ovšem výhradně používány archy v jazyce německém.
88. Srv. Boháč, A.: Národní poměry v Čechách podle nového sčítání lidu. Praha 1931. Týž: Národní poměry v zemi moravsko-slezské podle předběžných výsledků sčítání lidu. Praha 1932.
89. Týž: Národnost a sčítání lidu. Praha 1930, s. 5-7. Rádl, E.: Válka Čechů s Němci. Praha 1928, s. 193-194.
90. SÚA, NSS, inv. č. 418, sg. 2/4/53, 1947, kart. 19.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE NATIONALITÄTENFESTSTELLUNG ALS STATISTISCHES UND POLITISCHES PROBLEM: ERFAHRUNGEN VON DEN VOLKSZÄHLUNGEN IN DER ZEIT DER ERSTEN REPUBLIK

Jaroslav Bubeník – Jiří Křest'an

Die Studie informiert über die wichtigsten Rechtsnormen, die den Verlauf der Volkszählung in der Zeit der ersten tschechoslowakischen Republik kodifiziert haben. Sie bringt eine Übersicht über die Archivalien, die im Zentralen Staatsarchiv in Prag eingelagert sind und die die Volkszählung allgemein und das Problem der statistischen Nationalitätenfeststellung besonders betreffen. Am Schluß der Studie findet der Leser einige Fakten über die Agenda der Nationalitätenfeststellung, die zur Zeit die ausgedehnteste Agenda des Zentralen Staatsarchivs darstellt. Diese Agenda wird in der Form der Auszüge von den Volkszählungsbögen durchgeführt.

Den Kern der Studie bildet die Charakteristik der Diskussion über den Begriff der Nationalität und ihrer Bestimmung in den Volkszählungen. Philosoph Emanuel Rádl hat die Nationalität als ein Ergebnis der freien Wahl jeder einzelnen Person begriffen. Die Statistiker in der Tschechoslowakei (die Studie bemerkt vor allem die Meinungen von Antonín Boháč) haben meistens im Gegenteil die Meinung vorgezogen, daß die Nationalitätszugehörigkeit objektiv gegeben ist, mit der Muttersprache der Gezählten. Die Studie schätzt den Vorgang der Verwaltungsamte in den Streitfragen und bemerkt auch die Stellung verschiedener Gesellschaftssubjekte, in der ersten Reihe der Nationalitätenvereine.